

РОЗДІЛ 4
ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ:
ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

УДК 37:930.2(477.54) «17»

Володимир Бугрій

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ
НА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ У XVII–XVIII ст.

Бугрій В. С. Становлення системи освіти на Слобідській Україні у XVII–XVIII ст.

У статті аналізується процес становлення системи освіти на Слобідській Україні у XVII–XVIII ст. Визначено умови перебігу цього процесу, схарактеризовано типи навчальних закладів, що діяли на Слобожанщині протягом досліджуваного періоду, розкрито мету, зміст та структуру їх функціонування. З'ясовано, що особливостями системи освіти на Слобідській Україні були: громадський характер управління навчальними закладами, переважання в них виховного та розвивального аспектів порівняно з освітнім, широка мережа шкіл, яка забезпечувала високий рівень грамотності населення.

Ключові слова: Слобідська Україна, початкова школа, професійна освіта, приватна освіта, колегіум, культурно-освітній гурток.

Бугрій В. С. Становление системы образования на Слободской Украине в XVII–XVIII ст.

В статье анализируется процесс становления системы образования на Слободской Украине в XVII–XVIII ст. Определены условия протекания этого процесса, охарактеризованы типы учебных заведений, которые действовали на Слобожанщине в исследуемый период, раскрыты цель, содержание и структура их функционирования. Установлено, что особенностями системы образования на Слободской Украине были: общественный характер управления учебными заведениями, преобладание в них воспитательного и развивающего аспектов в сравнении с образовательным, широкая сеть школ, которая обеспечивала высокий уровень грамотности населения.

Ключевые слова: Слободская Украина, начальная школа, профессиональное образование, частное образование, коллегиум, культурно-просветительский кружок.

Bugrii V. S. Formation of the educational system in Sloboda Ukraine in XVII–XVIII century.

In the article the process of educational system formation in Sloboda Ukraine in XVII–XVIII century is analyzed. The terms of this process have been determined, types of educational institutions which were in Sloboda Ukraine in the analyzed period have been characterized, the aim, content and structure of their operation have been shown. It was found out that the features of educational system in Sloboda Ukraine were as follows: the social character of educational institutions management, dominance of educational and developmental aspect, wide network of schools that provided the high literacy level of population.

Key words: Sloboda Ukraine, primary school, vocational education, private education, cultural and educational club.

Освіта цілком об'єктивно вважається фундаментальним складником розвитку нації, багато в чому визначає ефективність функціонування різних суспільних галузей. Тому надзвичайно важливим є вивчення історії становлення та розвитку української освіти як у загальнодержавному, так і в регіональному масштабах. У цьому контексті актуальним є дослідження освітніх процесів у культурно-історичному просторі – Слобідській Україні з метою з'ясування навчально-виховних засад та педагогічних ідей, що традиційно панували на території цієї невід'ємної частини української держави.

Історіографія Слобідської України є досить різноманітною, охоплює широкий спектр наукових підходів і водночас містить багато дискусійних та остаточно не з'ясованих питань. Окремі аспекти освітніх процесів у XVII–XVIII ст. в Україні та на Слобожанщині розкриті у працях таких науковців: В. Горського, С. Кагамлик, В. Микитася, В. Нічик, Л. Посохової, Ю. Руденка, О. Сірополко, О. Сухомлинської, О. Удода, З. Хижняк, Н. Шип та ін. Разом з тим, досліджувана проблема не є остаточно висвітлена і потребує подальшого вивчення з урахуванням новітніх наукових підходів.

Мета статті – проаналізувати становлення системи освіти на Слобідській Україні у XVII–XVIII ст.

З другої половини XVII ст., в умовах складних суспільно-політичних процесів в Україні, починається залюднення земель, які межували з Московією, Польсько-Литовською державою та Кримським ханством і називалися «диким степом» або «диким полем». Українське населення, переважно із Правобережжя, масово прибувало у райони «дикого поля» в період Хмельниччини (1648–1657) та Руїни (1657–1687), рятуючись від безперервної війни й масового винищення. Для того, щоб утримати українських переселенців, московський уряд (якому номінально належали ці небезпечні та неосвоєні землі) змушений був надавати їм пільги і дозволяв зберігати традиційний козацький устрій. Українських поселенців за їх привілеї називали «свободними». Згодом слово «свобода» трансформувалося у слово «слобода». Утворені міста і містечки стали називатися слободами, переселенців – слобожанами, а район їх розселення – Слобідською Україною або Слобожанщиною.

Оскільки більшість населення Слобожанщини склали українці, то і розбудова освіти у цьому регіоні проходила за усталеними в Україні традиціями. Зокрема, початкова освіта була представлена парафіяльними школами, поширеними на всіх українських землях. Такі школи відкривалися при церковних парафіях за рахунок коштів громади в кожному новозбудованому місті чи містечку Слобожанщини. Так, у Миропіллі у 1671 р. діяло три парафіяльні школи при церквах Успіння Пресвятої Богородиці, Миколи Чудотворця та Архистратига Михаїла [11, с. 204].

Початкову освіту, окрім парафіяльних, надавали і полкові школи. У Харківському полку діяло 20 шкіл, а в чотирьох полках Слобідської України – 124 школи [12, с. 89]. У цих закладах діти різного віку навчалися читанню, письму, церковному співу, зачували Псалтир, Часослов. При цьому переважали репродуктивні методи навчання: багаторазове читання тексту, повторення, вивчення напам'ять. Водночас заохочувалися допитливість, кмітливість, самостійність думки вихованців. Діалогічна форма навчання сприяла успішному розумовому розвитку особистості.

Метою початкової школи було виховання добропорядного християнина. Учні мали засвоїти православні цінності, сумлінно дотримуватися церковних заповідей, любити ближнього, жити по правді, в любові та злагоді. Отже, у початковій школі домінував виховний аспект порівняно з освітнім.

Головною фігурою початкової школи був учитель-дяк. До його обов'язків входило навчання дітей грамоті, читання псалтиря і часослова, церковним наспівам на вісім голосів. Деякі батьки за окрему винагороду домовлялися з дяком про навчання своїх дітей іноземних мов (грецької або латинської як загальноприйнятих мов науки, освіти та культури), гри на музичних інструментах, малювання, арифметики тощо. Дяка-учителя зазвичай шанобливо називали «бакалавр» [11, с. 205].

До початкових шкіл вступали здебільшого у 7-8-річному віці, як хлопчики так і дівчатка, але останні частіше здобували освіту при монастирях і вдома. Навчальний рік у школах починався по завершенню польових робіт, переважно 1 грудня, на Наума. Існувало навіть прислів'я: «Наум наставить на ум». За підрахунком відомого дослідника Д. Багалія, кількість початкових шкіл на Слобідській Україні у 30-х рр. XVIII ст. становила: в Острогозькому полку – більше 124, у Харківському – більше 20, в Охтирському – 25, Ізюмському – 33, Сумському – 47 шкіл [1, с. 192].

Особливістю початкової школи на Слобідській Україні був громадський характер її управління, оскільки і режим функціонування і кадрова політика вирішувалися місцевим самоврядуванням. Оцінюючи діяльність парафіяльних та полкових шкіл Д. Багалій зазначав, що їх народ більшою мірою порівняно з казенними – російськими, які були впроваджені пізніше. Адже у них «все було рідним для населення: і помешкання, і зв'язок їх з церквою, братствами й шпиталями, і учитель-дяк, який був сам із народу і жив його життям, і мова, і шкільні звичаї. Для свого часу ці школи мали потужний навчально-виховний ресурс для українського народу, особливо з урахуванням того, що таких народних шкіл зовсім не було у Великоросії» [1, с. 192].

Окрім парафіяльних, полкових та братських шкіл, початкова освіта впроваджувалася в життя Слобідської України завдяки мандруючим дякам. Вони брали активну участь у розповсюдженні літератури, влаштуванні вертепів, виконували функції пересувної школи, що було особливо актуально для мешканців віддалених хуторів, де навчальних закладів не було. Завдяки цьому кожна дитина мала змогу здобувати освіту близько від дому за цілком посильну плату. Переважно мандруючими дяками були студенти Києво-Могилянської академії та колегіумів, які, прослухавши кілька курсів, починали вчителювати. Наприклад, мандрівний дяк Кузьма Породин навчав дітей в Охтирці, Вільшані, Олешні, Криничному, Миколаївці, Гринівці, Комарівці [11, с. 205]. Щоправда керівництво Києво-Могилянської академії та колегіумів було категорично проти такої діяльності студентів, вважаючи, що «недоучені» мандруючі дяки не могли забезпечити ніякого успіху в навчанні дітей [8, арк. 65]. І все ж це був прогресивний просвітницький рух, який допомагав отримати початкову освіту усім бажаючим.

Певним стимулом для розвитку освіти на Слобідській Україні була російська урядова політика в цій галузі. Наприклад, згідно з наказом Петра I від 1722 р. заборонялося отримувати духовне звання без свідоцтва про знання грамоти. Після цього Святійший Синод почав вимагати, щоб освіту мали не лише представники духовенства, а і їх діти. Порушників цих вимог чекало суворе покарання – від великих штрафів до позбавлення духовного сану. В обов'язковому порядку священнослужителі повинні були подавати на ім'я консисторії (управління справами єпархії) прохання про надання місць у навчальних закладах своїм дітям [2, арк. 26].

Політика щодо обов'язкового навчання дітей священослужителів продовжувалася протягом усього XVIII ст. Зокрема, за часів правління Анни Іоанівни посилювався контроль за освітнім цензом священнослужителів, а діти священників, які досягли 15-річного віку і не

здобули освіти, направлялися на військову службу. Перебування дітей поза межами навчальних закладів було можливим лише в період «вакацій» (канікул) з 26 червня по 1 вересня [9, арк. 25]. Здобувши елементарну грамотність, діти духовенства направлялися до навчальних закладів підвищеного рівня, щорічно подаючи в духовне відомство іменні списки із зазначенням рівня знань. У результаті таких заходів майже всі діти духовенства отримували освіту.

Професійна освіта на Слобідській Україні здійснювалася в ремісничих цехах ковалів, теслярів, гончарів та ін. У них складалася система учнівства, що в XVII–XVIII ст. набрала усталених організаційних форм, а пізніше трансформувалася в ремісничі училища. Термін навчання ремеслу становив від 4 до 10 років, вік учнів сягав 12–14 років. Окрім ремісничої професійної підготовки, досить поширеною була музична освіта, яка здійснювалася за рахунок приватних шкіл. Приватні музичні школи спрямовували свою роботу на підготовку оркестрових та духових виконавців. З 40-х рр. XVIII ст. популярності набули аматорські колективи (оркестри, капели, театри) при панських маєтках. Зокрема, відомим був оркестр, створений А. Полуботком у с. Михайлівка біля Лебедина.

Особливим видом навчальних закладів, що утворювалися протягом XVII–XVIII ст., були колегіуми. На території Слобідської України протягом досліджуваного періоду діяв Харківський колегіум, який користувався великим авторитетом. Він був заснований у 1722 р. у Білгороді, а в 1726 року перенесений до Харкова під назвою Слов'яно-греко-латинської школи. У 1734 р. перетворений на Харківську колегію для дітей усіх соціальних станів. Колегіум створювався російською духовною і світською владою задля розповсюдження її інтересів на українських територіях [10, с. 16]. Засновник цього колегіуму білгородський єпископ, українець за походженням, Є. Тихорський будував його діяльність за зразком Києво-Могилянської академії, оскільки сам належав до її вихованців. Харківський колегіум був другим за значенням після Києво-Могилянської академії навчальним та науковим центром в Україні, одним із провідних осередків формування української інтелігенції. Цей навчальний заклад характеризувався всестановістю – кожен бажаючий, визнаючи православну віру, міг вступити до нього. Про його авторитет на той час свідчить те, що представники духовенства намагалися відправляти своїх дітей на навчання саме до Харківського колегіуму [7, арк. 2].

Повний курс навчання в Харківському колегіумі становив 12 років і був триступеневим: перший ступінь – початкова освіта – граматичні класи (фара, інфіма, граматики та синтаксима). Головна увага надавалася навчанню слов'янолатинській грамоті та співам [5, арк. 1]. Другий ступінь – середня освіта – класи піітики (поетики) та риторики. Третій ступінь – вища освіта – класи філософії та богослов'я (відкриті в колегіумах в останній чверті XVIII ст.). Протягом навчального року щодня (крім недільних і святкових днів) у всіх класах було по вісім лекцій (60 хвилин кожна). Обідня перерва тривала дві години. Допускалося залишати учнів на повторний рік навчання, якщо вони не навчилися писати, читати і співати [4, арк. 1]. У випадку, якщо і це не допомагало, то учень відраховувався на один рік із колегіуму для того, щоб навчитися читанню і письму в домашніх умовах [6, арк. 1].

У колегіумі сповідувався дух суперництва та змагальності за кращі показники в навчанні. При визначенні рівня знань студентів викладачі послуговувалися такими оцінками: «значно поспів», «середній успіх», «достатній успіх», «добре тямущий», «тямущий», «не тямущий», «дуже тупий», «мало надії» [3, арк. 2–3].

На чолі колегіуму стояв префект, до обов'язків якого входило проведення прийому

абітурієнтів, відвідування лекцій, контроль за викладанням і поведінкою студентів. Він же дбав про забезпечення житлом та харчуванням студентів і викладачів, очолював суд, що розглядав конфлікти між викладачами і студентами. Префект призначав ректора, який мав організовувати навчальний процес, контролювати якість викладання, приймав рішення про переведення вихованців до іншого класу. Наприкінці XVIII ст. Харківський колегіум утратив свою роль загальноосвітнього закладу, у якому навчалися професійні представники різних станів, і на початку XIX ст. набув статусу духовної семінарії (1817 р.).

Жіноча освіта була представлена інститутами шляхетних дівчат, які в Україні набули поширення з другої половини XVIII ст. Цей закритий тип навчального закладу для дворян забезпечував загальну освіту і релігійно-моральне виховання. Такий інститут був створений у Харкові. Термін навчання у ньому становив 7 років. Приймали дівчат з 9-річного віку. При вступі складалися іспити зі знання молитов, основ російської та іноземної мов, арифметики. Метою жіночої освіти залишалася підготовка до сімейного життя.

Ще одними важливими закладами освіти були приватні пансіони (жіночі та чоловічі). Їх організаторами здебільшого були іноземці. Так, у Харкові діяли пансіони Гілейна, Дерезвіля, мадам Мандовіль. У них викладалися французька, німецька та російська мови, історія, географія, арифметика, міфологія, музика, танці, чистописання, рукоділля. Навчання тривало три роки. Пансіони були становими закладами закритого типу, призначеними для дітей дворянства. В основі навчання у них перебував культ європейських цінностей і, відповідно, зневажливе ставлення до традицій української національної культури та освіти. За це вони піддавалися критиці частиною української інтелектуальної еліти, зокрема, Г. Сковородою. Поява інститутів шляхетних дівчат та приватних пансіонів свідчила про урізноманітнення типів навчальних закладів на Слобідській Україні в другій половині XVIII ст.

Цікавим освітнім явищем у житті Слобідської України другої половини XVIII – початку XIX ст. була діяльність культурно-освітнього гуртка в с. Попівка поблизу Сум. Цей гурток, відомий під назвою «Попівської академії», був заснований очільником сумського дворянства О. Паліциним [13, с. 28]. Члени цього інтелектуального осередку вивчали та поширювали ідеї французьких просвітителів, виступали за розвиток освіти у краї. На засіданнях «Попівської академії» оприлюднювалися авторські твори, аналізувалися здобутки європейської науки, велися дискусії на суспільно-політичні та освітньо-виховні теми. Активну участь у діяльності гуртка брали відомі митці, літератори, суспільні діячі, представники духовенства та дворянства: М. Алфьоров, Є. Васильєв, С. Глінка, В. Капніст та ін. До членів «Попівської академії» належав також і Василь Каразін – ініціатор створення Харківського університету та один із прихильників прогресивної реформи освіти 1804 р. [13, с. 44].

Отже, в результаті проведеного дослідження з'ясовано, що становлення освіти на Слобідській Україні розпочинається з другої половини XVII ст. після заселення територій колишнього «дикого степу». Оскільки більшість поселенців були етнічними українцями, то розбудова мережі навчальних закладів в цьому регіоні проходила за тогочасними в Україні традиціями. Практично в кожному населеному пункті утворювалися типові для українських земель парафіяльні та полкові школи, які забезпечували початкову освіту. Доповнював систему початкової освіти інститут мандрівних дяків.

Із збільшенням кількості населення та розростанням міст на Слобідській Україні починають діяти і заклади професійної освіти (ремісничі цехи, приватні школи). Справжнім навчальним та науковим центром не лише Слобожанщини, а й усієї України став заснований

у 1722 р. Харківський колегіум. Особливістю навчальних закладів на Слобідській Україні був громадський характер їх функціонування, переважання виховного та розвивального аспектів порівняно з освітнім, широкий розвій шкіл, що сприяло високому рівню грамотності населення.

З другої половини XVIII ст., відповідно до імперської політики, освіта будується за становою ознакою. На Слобідській Україні виникають приватні пансіони закритого типу, призначені для навчання дітей дворянства. Харківський колегіум поступово втрачає роль загальноосвітнього закладу, у якому навчалися представники різних станів і перетворюється на духовну семінарію.

Подальшого дослідження потребує аналіз політики російського уряду щодо розвитку освіти на Слобідській Україні у XVII–XVIII ст.

Література

1. Багалій Д. Історія Слобідської України / Д. Багалій. – Харків : Дельта, 1993. – 256 с. **2.** Держархів Сумської області, ф. 749, оп. 1, спр. 32, 242 арк. **3.** Держархів Сумської області, ф. 804, оп. 1, спр. 2, 12 арк. **4.** Держархів Сумської області, ф. 804, оп.1, спр. 10, 2 арк. **5.** Держархів Сумської області, ф. 804, оп.1, спр. 11, 2 арк. **6.** Держархів Сумської області, ф. 804, оп.1, спр. 16, 2 арк. **7.** Держархів Сумської області, ф. 804, оп.1, спр. 25, 2 арк. **8.** Держархів Сумської області, ф. 960, оп.1, спр. 21, 74 арк. **9.** Держархів Сумської області, ф. 1173, оп. 1, спр. 8, 28 арк. **10. Посохова Л. Ю.** На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.: [монографія] / Л. Ю. Посохова. – Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2011. – 399 с. **11.** Сумщина в історії України : [навч. посіб.]. – Суми : МакДен, 2005. – 496 с. **12. Танцюра В. І.** Історія Слобідської України: [навч. посіб.] / В. І. Танцюра, О. О. Пересада. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 368 с. **13. Тесля М. П.** Олександр Олександрович Паліцин і його послідовники / М. Тесля. – Суми : МакДен, 2010. – 480 с.

УДК 796.011.1:378.4(477)

Євгеній Євтушенко

РОЗВИТОК ЗМІСТУ ТА СТРУКТУРИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ У ВИЩИХ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ У 1944–1991 рр.

Євтушенко Є. Г. Розвиток змісту та структури фізичного виховання у вищих педагогічних навчальних закладах України у 1944–1991 рр.

У процесі аналізу встановлено, що основними носіями змісту та структури фізичного виховання студентів ВНЗ були навчальні плани і програми єдиного державного зразка. У програмах зміст фізичного виховання диференціювався за спрямуванням, компонентами, рівнем підготовки студентів. З'ясовано, що протягом досліджуваного періоду до структури фізичного виховання студентів вищих навчальних закладів входили два види занять: обов'язковий та факультативний курси.

Ключові слова: фізичне виховання студентів, вищі педагогічні навчальні заклади, зміст та структура фізичного виховання.

Євтушенко Е. Г. Развитие содержания и структуры физического воспитания в высших педагогических учебных заведениях Украины в 1944–1991 гг.

В процессе анализа установлено, что основными носителями содержания и структуры физического воспитания студентов вузов были учебные планы и программы единого